

Michał Dolata

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: dolata@amu.edu.pl*

Duże miasta w strukturach terytorialno-administracyjnych Niemiec Wschodnich. Zmienność funkcji administracyjnych i granic miast po 1990 r.

Zarys treści: Celem opracowania jest charakterystyka dużych miast w Niemczech Wschodnich¹ w zakresie ich umiejscowienia w strukturach terytorialno-administracyjnych, kształtujących się na obszarze byłej NRD w okresie transformacji systemowej. Charakterystyka ta opiera się na dynamicznej analizie zbiorowości miast ze szczególnym uwzględnieniem zmienności ich stanu w dwóch aspektach, tj. w aspekcie funkcji administracyjnych skupionych w poszczególnych ośrodkach (aspekt funkcjonalny) oraz w aspekcie zmienności granic gmin miejskich (aspekt przestrzenny). Referowane zamierzenie badawcze ukierunkowano na określenie głównych współczesnych tendencji rozwojowych, determinujących sytuację dużych miast, w kontekście zmieniającej się organizacji terytorialnej wschodnioniemieckich krajów związkowych oraz pozostałych transformacyjnych, społeczno-gospodarczych czynników i barier rozwoju².

Słowa kluczowe: Niemcy Wschodnie, duże miasto, struktury terytorialno-administracyjne, przemiany transformacyjne

¹ Dla określenia przestrzennego zakresu niniejszego opracowania przyjmuje się nazwę „Niemcy Wschodnie” pomimo dylematów, które narosły w związku z tym toponimem na gruncie toponomastyki. Autor stosuje to niejednoznaczne i obciążone licznymi historycznymi konotacjami miano w odniesieniu do obszaru byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, używając w tekście również określeń zamiennych, takich jak „obszar byłej NRD”, a także „regiony (kraje) wschodnioniemieckie”. Jednocześnie w opracowaniu unika się (z jednym wyjątkiem) użycia kolokwialnego sformułowania „land” stosowanego w języku potocznym wobec niemieckich krajów związkowych.

² Prezentowane w opracowaniu analizy i charakterystyki nie obejmują miasta Berlina (patrz także: „Wprowadzenie – cel badawczy”).

Wprowadzenie

System państw „demokracji ludowej”, zwany także „blokiem wschodnim”, który ukształtował się po II wojnie światowej pod przewodnictwem ZSRR, w latach 80. XX w. wszedł w fazę poważnego i długotrwałego kryzysu. Głęboka niewydolność tego systemu, zinstytucjonalizowanego w ramach struktur Układu Warszawskiego i RWPG³, ujawniała się coraz częściej i wyraźniej we wszystkich aspektach życia politycznego, społecznego i gospodarczego. W samym ZSRR reakcją najwyższych władz państwowych na zjawiska kryzysowe było obranie nowego kursu polityki wewnętrznej pod hasłami przebudowy, jawności i przyspieszenia (*непестроїтка, гласность, ускорение*). Pod względem celów nowy paradygmat funkcjonowania radzieckiego państwa podporządkowany był modernizacji gospodarki, częściowemu jej urynkowaniu, zwiększeniu swobód obywatelskich oraz poprawie stosunków z Zachodem przy zachowaniu ustrojowego *status quo*. Jednak proces tak określonych przekształceń dotychczasowych struktur w znacznej mierze wymknął się spod kontroli. W krótkim czasie doszło do osłabienia, a następnie kompletnej destrukcji zarówno samego ZSRR, jak i całego bloku wschodniego. Całkowity krach „obozu socjalistycznego” zapoczątkował nową epokę w dziejach państw Europy Środkowo-Wschodniej. Państwa te, stopniowo oswobadzając się z politycznej i ekonomicznej hegemonii rozpadającego się ZSRR, weszły na drogę własnych postsocjalistycznych transformacji w różnych jej wariantach, różniących się zarówno skalą, jak i dynamiką przemian.

Nowa sytuacja geopolityczna, która wytworzyła się na przełomie lat 80. i 90. XX w., miała szczególne znaczenie w kontekście relacji pomiędzy dwoma państwami niemieckimi, istniejącymi dotąd w dwóch wrogich, konkurujących ze sobą obozach (Winkler 2000). W 1990 r. tak zwana Konferencja „Dwa plus Cztery” otworzyła drogę do ponownej integracji Niemiec w postaci zjednoczonej, demokratycznej republiki związkowej⁴. Państwo to miało odtąd rozwijać się nie tylko w granicach „starej”, zachodnoniemieckiej federacyjnej struktury państwowej, ale również na gruzach komunistycznej Niemieckiej Republiki Demokratycznej. W skład Niemiec w ich nowym kształcie weszły „nowe”, wschodnie regiony, funkcjonujące przez ponad cztery dekady w całkowitej izolacji względem

³ Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej – międzynarodowa organizacja 11 państw bloku wschodniego (ZSRR, Bułgarii, Czechosłowacji, Polski, Rumunii, Węgier, Albanii, NRD, Mongolii, Kuby i Wietnamu) działająca w latach 1949–1991. Formalnie miała na celu ekonomiczną integrację państw członkowskich. Faktycznie legitymizowała i wzmacniała ekonomiczną kontrolę ZSRR nad politycznie podporządkowanymi państwami satelickimi.

⁴ Konferencja „Dwa plus Cztery” była cyklem czterech spotkań przedstawicieli dwóch państw niemieckich oraz czterech państw dawnej koalicji antyhitlerowskiej (Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji i ZSRR). Spotkania te odbywały się od maja do września 1990 r. (kolejno w Bonn, Berlinie, Paryżu i Moskwie) i były poświęcone przyszłości Niemiec. Konferencja zakończyła się podpisaniem Traktatu o Ostatecznej Regulacji w odniesieniu do Niemiec (*Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland*), de facto umożliwiającego sformułowanie, uchwalenie i wejście w życie tzw. Traktatu Zjednoczeniowego (*Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands*) jesienią 1990 r.

„wolnego świata”. Zgodnie z duchem politycznej poprawności dziedzictwo NRD nazwano „nowymi krajami związkowymi” (*Neue Bundesländer*)⁵.

Upadek struktur państwowych NRD umożliwił uruchomienie głębokich, sterowanych z Zachodu procesów transformacyjnych, które miały przyspieszyć modernizację Niemiec Wschodnich w sferze politycznej, społecznej i gospodarczej, a tym samym stopniowo zintegrować je z zachodnią częścią kraju i zbliżyć do niej pod względem cywilizacyjnym (Kollmorgen 2005, 2009). Przeobrażenia transformacyjne, zaprogramowane dla obszaru byłej NRD, były także ukierunkowane na możliwie jak najszybsze scalenie Berlina, który poddany terytorialno-politycznej dezintegracji po II wojnie światowej, odzyskał funkcję stolicy Republiki Federalnej.

Gruntowna transformacja dokonująca się w Niemczech Wschodnich po 1990 r. szybko przyniosła wiele pozytywnych efektów, w tym demokratyzację życia, unowocześnienie gospodarki czy bezprecedensową modernizację systemu infrastruktury transportowej. Jednak znaczące okazały się także koszty reform transformacyjnych, zwłaszcza w aspekcie społecznym i demograficznym. Bezrobocie strukturalne, które objęło zarówno rozległe tereny wiejskie, jak i okręgi tradycyjnego przemysłu, wywołało masowe migracje młodej, ekonomicznie najbardziej „wartościowej” ludności do regionów zachodnioniemieckich. Na skutek zaostrożenia się tych tendencji niemal wszystkie miasta obszaru byłej NRD weszły w fazę skrajnie niekorzystnych przeobrażeń strukturalnych, tj. gwałtownego kurczenia się, określanego jako *city shrinking* tudzież *Stadtschrumpfung*. Transformacja Niemiec Wschodnich przyniosła więc połowiczny sukces (Hannemann 2003, Lang, Tenz 2003, Barnick 2008, Loest 2009).

Zarówno korzystne, jak i niekorzystne długofalowe następstwa reform w Niemczech Wschodnich miały swój szczególny wymiar w największych skupiskach ludności – dużych miastach. W kontekście zagadnienia współczesnych czynników i barier rozwoju dużych gmin miejskich na obszarze byłej NRD bardzo ważnym elementem transformacji po 1990 r. była całkowita przebudowa systemu administracji terenowej, w tym terytorialnych struktur polityczno-administracyjnych.

Cel badawczy

Znaczenie związanych z transformacją reform terytorialnych dla procesów rozwoju społeczno-gospodarczego dużych wschodnioniemieckich miast pozostaje ważnym i stosunkowo słabo rozpoznany zagadnieniem. Fakt ten stał się przesłanką dla określenia głównego celu niniejszego opracowania, którym jest charakterystyka dużych miast w Niemczech Wschodnich w zakresie ich umiejscowienia w strukturach terytorialno-administracyjnych, kształtujących się na

⁵ W języku oficjalnym nazwa „Niemcy Wschodnie” (*Ostdeutschland*) w odniesieniu do obszaru byłej NRD jest stosowana relatywnie rzadko. Warto zauważyć, że po 1990 r. w potocznej niemieckiej na długi czas zakorzeniło się pejoratywne w swym wydźwięku określenie *Ossi* (mieszkaniec Niemiec Wschodnich). Jego antytezą miał być *Wessi* (obywatel „starej”, „lepszey” Republiki Federalnej).

obszarze byłej NRD w okresie transformacji systemowej. Charakterystyka ta opiera się na dynamicznej analizie zbiorowości miast ze szczególnym uwzględnieniem zmienności ich stanu w dwóch aspektach, tj. w aspekcie funkcji administracyjnych skupionych w poszczególnych ośrodkach (aspekt funkcjonalny) oraz w aspekcie zmienności granic gmin miejskich (aspekt przestrzenny). Tak określone zamierzenie badawcze ukierunkowano na określenie głównych współczesnych tendencji rozwojowych, determinujących sytuację dużych miast, w kontekście zmieniającej się organizacji terytorialnej wschodnioniemieckich krajów związkowych oraz innych transformacyjnych, społeczno-gospodarczych czynników i barier rozwoju. Z analiz wyłączono Berlin ze względu na liczbę ludności, szczególny status i funkcje.

Dane empiryczne i ich źródła

Analizy przeprowadzone na potrzeby niniejszego opracowania oparto na materiale statystycznym publikowanym przez niemiecki ogólnozwiązkowy Urząd Statystyczny (*Statistisches Bundesamt*) w Wiesbaden, urzędy statystyczne wschodnioniemieckich krajów związkowych⁶ oraz na zbiorach danych przestrzennych niemieckiego państwowego Urzędu Kartografii i Geodezji (*Bundesamt für Kartographie und Geodäsie*) we Frankfurcie nad Menem, a także właściwych wschodnioniemieckich krajowych urzędów geodezyjno-geoinformacyjnych⁷.

Metody analizy

Zgromadzony materiał statystyczny umożliwił wykorzystanie metody wskaźników statystycznych jako opisowych parametrów badanych zjawisk. W pracy wykorzystano obiektywne wskaźniki natężenia, struktury i dynamiki, przede wszystkim w kontekście analizy wybranych zmian ludnościowych zachodzących w badanych miastach (por. Czyż 2016). Publikowane zbiory danych przestrzennych stały się natomiast kanwą do opracowania autorskich map tematycznych. Mapy przedstawione na rycinach 1 i 2 ukazują pozycję dużych miast na tle zmieniających się podziałów terytorialnych na badanym obszarze w przyjętym czasowym zakresie

⁶ Urząd Statystyczny Berlina i Brandenburgii (*Amt für Statistik Berlin-Brandenburg*), Urząd Statystyczny Meklemburgii-Przedpomorza (*Statistisches Amt Mecklenburg-Vorpommern*), Krajowy Urząd Statystyczny Wolnego Państwa Saksonii (*Statistisches Landesamt des Freistaates Sachsen*), Krajowy Urząd Statystyczny Saksonii-Anhalt (*Statistisches Landesamt Sachsen-Anhalt*) oraz Turyński Krajowy Urząd Statystyczny (*Thüringer Landesamt für Statistik*).

⁷ Urząd Geodezji i Geoinformacji Kraju Brandenburgii (*Landesvermessung und Geobasisinformation Brandenburg*), Urząd Geoinformacji, Geodezji i Katastru Kraju Meklemburgii-Przedpomorza (*Amt für Geoinformation, Vermessungs- und Katasterwesen Mecklenburg-Vorpommern*), Państwowy Zakład Geoinformacji i Geodezji Kraju Saksonii (*Staatsbetrieb Geobasisinformation und Vermessung Sachsen*), Krajowy Urząd Geodezji i Geoinformacji Kraju Saksonii-Anhalt (*Landesamt für Vermessung und Geoinformation Sachsen-Anhalt*) oraz Krajowy Urząd Geodezji i Geoinformacji Wolnego Państwa Turyngii (*Landesamt für Vermessung und Geoinformation des Freistaats Thüringen*).

analizy. Z kolei wielkoskalowe mapy prezentowane na rycinach 3–5, które przygotowano na podstawie szczegółowych cyfrowych map topograficznych publikowanych w skali 1:10 000, ukazują w ujęciu chronologicznym rozwój granic administracyjnych miast analizowanych w ramach studium przypadków⁸.

Duże miasto – denotacja pojęcia w kontekście Niemiec

W wielu europejskich państwach obowiązuje tradycyjne prawoadministracyjne kryterium identyfikacji miast, zgodnie z którym miastem jest każda jednostka terytorialna, która ma tzw. status miasta. W przypadku większości regionów Europy Środkowo-Wschodniej kryterium to wywodzi się z okresu średniowiecznych procesów planowego osadnictwa miejsko-wiejskiego, które objęło tę część kontynentu w ramach tzw. kolonizacji wschodniej (*Ostkolonisation*)⁹. W polskim piśmiennictwie ówczesne masowe akcje osiedleńcze, kulminujące w XIII w., określane są częściej jako lokacje na prawie magdeburskim lub lubeckim. Znamienny jest fakt, że termin „prawa miejskie” jest często mylony z pojęciem „status miasta”. Zamienne stosowanie tych dwóch określeń jest poważną i niestety bardzo rozpowszechnioną nieścisłością¹⁰.

Obecne dalece uniwersalne podejście do identyfikacji osiedli miejskich w różnych częściach Europy nie wyklucza różnic w zakresie usytuowania miast w strukturach terytorialno-administracyjnych poszczególnych państw, zwłaszcza tych reprezentujących różne modele ustrojowe. W Polsce miasta mogą występować nie tylko pod postacią gminy miejskiej, ale także jako administracyjnie wydzielona część gminy miejsko-wiejskiej. Jednak już np. w Niemczech jedyną terytorialno-administracyjną formą miasta jest gmina miejska (*Stadt, Stadtgemeinde*). Według danych z 2015 r. w Republice Federalnej istniało 2060 gmin miejskich, w tym 599 na obszarze byłej NRD.

⁸ Prezentowane wizualizacje kartograficzne przygotowano przy wykorzystaniu programu MapInfo Professional 9.0 (licencja do zastosowań naukowo-dydaktycznych Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu).

⁹ Kolonizacja wschodnia (*Ostkolonisation*) była długofalowym i wieloetapowym procesem osiedleńczym wieków średnich, obejmującym migrację ludności niemieckojęzycznej z Europy Zachodniej do Europy Środkowo-Wschodniej. Objęła głównie regiony wschodnioniemieckie położone na wschód od Łaby, a także regiony tworzące współcześnie terytoria państwowe Czech, Polski, Słowacji, krajów nadbałtyckich, Węgier i Rumunii.

¹⁰ W wiekach średnich tzw. prawa miejskie (*ius oppidi, ius urbanum*) były zbiorem przywilejów nadawanych nowo powstałej osadzie o statusie miasta (*urbs, oppidum*) przez fundatora – właściciela ziemskiego. Przywileje te były formą interwencjonizmu ukierunkowanego na pomyślny rozwój nowej jednostki osadniczej. Prawami miejskimi były np. prawo targowe (*ius fori*), prawo składu (*ius stapulae*) itp. Natomiast status miasta jest współcześnie swego rodzaju szczególnym tytułem jednostki osadniczej (miejsowości), którego nadanie jest wyłączną kompetencją właściwych organów administracyjnych. W Polsce o statusie miasta decyduje Rada Ministrów. Obecnie status miasta nie niesie ze sobą zbyt szerokiego, szczególnych przywilejów dla lokalnego samorządu czy samych mieszkańców, ale ma znaczenie wizerunkowe, a także pozwala na złagodzenie mocy pewnych przepisów prawnych właściwych dla obszarów wiejskich (np. w sferze ochrony gruntów rolnych czy leśnych).

W odniesieniu do terminów, za pomocą których dokonuje się podstawowych kategoryzacji wielkościowych siedlisk miejskich, tj. pojęć, takich jak „duże miasto”, „małe miasto” itp., w praktyce wielu oficjalnych narodowych instytucji statystycznych przyjęło się i w zasadzie ciągle obowiązuje podejście zapoczątkowane jeszcze w XIX w. Za pierwszą publikację, na łamach której zdefiniowano pojęcia miast różnych kategorii wielkościowych przy zastosowaniu kryterium ilościowego (liczba ludności), uchodzi wydanie biuletynu *L'Institute International de Statistique* z 1887 r., które ukazało się w związku z pierwszym Międzynarodowym Kongresem Statystycznym (*World Statistics Congress*), zwołanym w Rzymie w tym samym roku przez Międzynarodowy Instytut Statystyczny (*International Statistical Institute* – ISI). Na łamach tomu II biuletynu, w kontekście propozycji dotyczących możliwości osiągnięcia międzynarodowej porównywalności ksiąg spisowych, odnajdujemy próby przyporządkowania pojęć *la grande ville*, *la ville* oraz *la campagne* ilościowo skonkretyzowanym populacjom miasta lub siedliska wiejskiego przy użyciu zamkniętych lub jednostronnie otwartych przedziałów wartości (Körösi 1887)¹¹.

Przyjęty na międzynarodowym forum punkt widzenia na klasyfikację miast pod względem wielkościowym szybko zakorzenił się w niemieckiej tradycji statystycznej za pośrednictwem działającego od 1872 r. Cesarskiego Urzędu Statystycznego (*Das Kaiserliche Statistische Amt*). Należy zauważyć, że w ogólnym zarysie nie był on kontestowany przez kolejnych sukcesorów tej instytucji w następnych dekadach, pomimo zaistnienia i dużej dynamiki znaczących postindustrializacyjnych przeobrażeń systemu miast zarówno w Niemczech, jak i w innych krajach Europy¹².

Współcześnie najczęściej przywoływana i stosowana w Niemczech klasyfikacja wielkościowa miast, oparta na kryterium liczby ludności, wyróżnia kolejno: miasta duże (*Großstadt*), miasta średnie (*Mittelstadt*), miasta małe (*Kleinstadt*) oraz tak zwane miasta karłowate tudzież „ziemskie” (*Zwergstadt*, *Landstadt*). Klasyfikacja ta nawiązuje ściśle do tradycyjnego podziału przyjętego przez ISI i zakłada, że miastem dużym jest gmina mająca status miasta o liczbie ludności przekraczającej 100 tys., miastem średnim – gmina miejska o liczbie ludności od 20 tys. do 100 tys., zaś miastem małym – miasto skupiające od 5 tys. do 20 tys. mieszkańców. Z klasy miast małych zdecydowanie wyłącza się w tym podziale miasta karłowate („ziemskie”) o liczbie mieszkańców mniejszej niż 5 tys. (Bähr i in. 1992, Heineberg 2006). Według przytoczonej klasyfikacji w 2015 r.

¹¹ W propozycjach zawartych w biuletynie miasto duże (*la grande ville*) definiowane jest jako ośrodek o liczbie ludności powyżej 100 tys. mieszkańców, natomiast miasto małe, średnie (*la ville*) – jako ośrodek o liczbie ludności od 2 tys. do 100 tys. Siedliskom o liczbie ludności poniżej 2 tys. przypisuje się miano wsi (*la campagne*).

¹² Po utworzeniu Rzeszy Niemieckiej w 1871 r. centralnymi instytucjami statystycznymi na obszarze Niemiec były kolejno: Cesarski Urząd Statystyczny (*Kaiserliches Statistisches Amt*) w latach 1872–1918, Urząd Statystyczny Rzeszy (*Statistisches Reichsamt*) w latach 1918–1948, Urząd Statystyczny Zjednoczonego Obszaru Gospodarczego (*Statistisches Amt des Vereinigten Wirtschaftsgebietes*) w latach 1948–1950 i Federalny Urząd Statystyczny (*Statistisches Bundesamt*) od 1950 r. w Niemczech Zachodnich oraz Państwowa Centralna Administracja ds. Statystyki (*Die Staatliche Zentralverwaltung für Statistik*) w latach 1945–1990 w Niemczech Wschodnich.

w Niemczech do klasy miast dużych zaliczało się 79 miast, do klasy miast średnich – 612 ośrodków, natomiast pozostałe 1369 gmin miejskich stanowiły miasta małe i karłowate¹³.

W Niemczech, oprócz tradycyjnych, prostych, a co za tym idzie – popularnych klasyfikacji wielkościowych miast, funkcjonują klasyfikacje bardziej złożone, uwzględniające dodatkowe kryteria. Jednym z najbardziej interesujących przykładów takiego podziału jest klasyfikacja miast i gmin oparta na kryterium liczby ludności i funkcji danej jednostki terytorialnej w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej regionu. Sformułowano ją w Państwowym Instytucie Badań nad Budownictwem, Miastem i Przestrzenią (*Bundesinstitut für Bau-, Stadt-, und Raumforschung*), mieszczącym się w strukturach Urzędu Budownictwa i Gospodarki Przestrzennej (*Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung*). Klasyfikacja ta przewiduje wewnątrz trzech głównych klas wielkościowych, tj. w klasie miast dużych, średnich i małych, swego rodzaju podklasy. I tak np. w klasie miast dużych wyróżniono tzw. wielkie duże miasta (*Große Großstadt*) oraz mniejsze duże miasta (*Kleinere Großstadt*)¹⁴. Poza trzema głównymi klasami i ich podziałem wewnętrznym wyróżnia się już tylko klasę gmin „wiejskich” (*Landgemeinde*). Należy zauważyć, że takie podejście do wielkościowej systematyki gmin niezbyt ściśle nawiązuje do tradycyjnej dychotomii miasto–wieś, pozwalającej rozróżnić miejskie i wiejskie lokalne jednostki terytorialne na podstawie kryterium prawoadministracyjnego. Może ono zatem być w niektórych wypadkach pozbawione walorów operacyjności. Liczne przykłady pokazują, że opisywana klasyfikacja zalicza m.in. do klasy miast małych, a nawet średnich gminy niemające statusu miasta. Z kolei w klasie gmin „wiejskich” mieszczą się gminy z najmniejszymi siedliskami o statusie miasta¹⁵.

Powolywanie się na kolejne przykłady funkcjonujących w Niemczech klasyfikacji wielkościowych miast nie wydaje się w tym miejscu potrzebne. Niezależnie od konkretnej formy i stopnia szczegółowości ustaleń, większość z nich „uwięziona” jest w tradycji zapoczątkowanej przed ponad stu laty. Uwaga ta dotyczy zresztą nie tylko niemieckiej praktyki statystycznej, ale i metodologicznych kanonów obowiązujących w tym zakresie w innych krajach Europy. W niniejszym

¹³ Warto zauważyć, że rozwiązania klasyfikacyjne stosowane w Niemczech w odniesieniu do najmniejszych gmin miejskich przypominają praktyki stosowane w II Rzeczypospolitej. Do 1939 r. w wielu regionach międzywojennej Polski, m.in. na tzw. Kresach Wschodnich, wyróżniano „miasteczko” jako odrębną, oficjalną kategorię jednostki podziału terytorialnego. Za miasteczka uznawano tam wszystkie miejscowości typu miejskiego o liczbie mieszkańców od 2 tys. do 4 tys. Miasteczka tworzyły oddzielne gminy miejskie i podlegały tzw. miasteczkowej ustawie samorządowej.

¹⁴ Niemiecki Państwowy Instytut Badań nad Budownictwem, Miastem i Przestrzenią w opisywanej klasyfikacji wyróżnia kolejno podklasy: wielkich dużych miast (*Große Großstadt*), mniejszych dużych miast (*Kleinere Großstadt*), większych średnich miast (*Größere Mittelstadt*), mniejszych średnich miast (*Kleinere Mittelstadt*), większych małych miast (*Größere Kleinstadt*) oraz małych miast (*Kleine Kleinstadt*).

¹⁵ W samej tylko Brandenburgii zakwalifikowano do klasy „miast średnich” cztery gminy niemające statusu miasta z liczbą ludności powyżej 20 tys. (Blankenfelde-Mahlow, Wandlitz, Kleinmachnow i Panketal). Z drugiej strony na liście „gmin wiejskich” w tym regionie widnieje aż 36 gmin ze statusem miasta.

opracowaniu na potrzeby prowadzonych analiz przyjęto poniekąd zachowawcze założenie, że dużym miastem jest gmina typu miejskiego (jednostka administracyjna o statusie miasta) licząca ponad 100 tys. mieszkańców. Założenie to przyjmuje się nie bez wątpliwości i refleksji na temat nasuwających się nowych znaczeń pojęcia „duże miasto”, chociażby w obliczu obecnych ponowoczesnych procesów osadniczych, takich jak metropolizacja czy megalopolizacja przestrzeni¹⁶.

Jak powyżej wspomniano, w Republice Federalnej Niemiec istnieje obecnie 79 dużych miast. Na zbiorowość tę składają się 4 miasta powyżej 1 mln mieszkańców, 10 miast o liczbie ludności od 500 tys. do 1 mln, 25 miast o liczbie ludności od 200 tys. do 500 tys. oraz 40 miast liczących od 100 do 200 tys. mieszkańców. Najbardziej znaczące skupisko dużych miast w Niemczech występuje w Nadrenii Północnej-Westfalii (29 ośrodków). Koncentracja ta jest bezpośrednią konsekwencją intensywnych procesów urbanizacyjnych zachodzących w tym regionie od połowy XIX w. w związku z industrializacją. Doprowadziły one do ukształtowania się jednej z największych europejskich konurbacji przemysłowych – tzw. Zagłębia Ruhry (*Ruhrgebiet*)¹⁷.

Ilościowy wzrost zbiorowości dużych miast w Niemczech w ujęciu historycznym jest bardzo ważnym wątkiem rozważań nad kształtowaniem się układu osadniczego w tym kraju. Pierwszym miastem na obszarze dzisiejszej Republiki Federalnej, które przekroczyło liczbę 100 tys. mieszkańców, był Berlin (1747 r.). Do końca XVIII w. do grona miast dużych dołączył tylko Hamburg (1787 r.). Dalszy wzrost liczby dużych miast w Niemczech odnotowano dopiero w drugiej połowie XIX w. W 1875 r. istniało już 10 gmin wielkomiejskich, natomiast w 1900 r. – 24. W pierwszej połowie XX w. zbiorowość miast dużych powiększyła się o kolejne 34 ośrodki. W toku badań nad historycznym rozwojem układu osadniczego Niemiec można wyróżnić specyficzną grupę byłych dużych miast. Składają się na nią dwie główne kategorie jednostek osadniczych, tj. (1) samodzielne gminy miejskie, które w przeszłości miały status miasta dużego, lecz ze względu na zjawiska depopulacji w klasie tej się nie utrzymały (znajdują się obecnie w klasie miast średnich), oraz (2) jednostki osadnicze, które w przeszłości funkcjonowały jako samodzielne duże miasta, lecz ostatecznie zostały włączone w granice innych, najczęściej większych miast. Warto zauważyć, że reprezentantów obu tych kategorii odnajdujemy przede wszystkim w Niemczech Wschodnich¹⁸.

¹⁶ Warto pamiętać, że jeszcze w 1910 r., tj. blisko ćwierć wieku po pierwszym Międzynarodowym Kongresie Statystycznym, na świecie istniało zaledwie 12 miast o liczbie mieszkańców ponad 1 mln. Tymczasem według danych z 2015 r. globalna zbiorowość miast „milionowych” przekraczała już 500 ośrodków. Jest to zaledwie jedna z wielu przesłanek przemawiających za koniecznością redefinicji pojęcia „dużego miasta” na potrzeby międzynarodowej statystyki.

¹⁷ Według stanu w 2015 r. największymi dużymi miastami Nadrenii Północnej-Westfalii były Kolonia (1,1 mln mieszkańców), Düsseldorf (612 tys.), Dortmund (586 tys.) i Essen (583 tys.).

¹⁸ Na obszarze Niemiec występuje 11 miast średnich, liczących w przeszłości okresowo ponad 100 tys. mieszkańców. W zachodnich krajach związkowych są to: Wilhelmshaven (Dolna Saksonia), Witten (Nadrenia Północna-Westfalia), Kaiserslautern (Nadrenia-Palatynat) i Flensburg (Szlezwik-Holsztyn). Ponadto wyróżnia się 15 jednostek osadniczych – byłych samodzielnych dużych miast, które obecnie znajdują się w administracyjnych granicach innych ośrodków. Należą do nich m.in.: Altona i Harburg-Willhelmsburg (w 1938 r. włączone do Hamburga). Zagadnienie byłych dużych miast w Niemczech Wschodnich poruszono oddzielnie w dalszej części opracowania.

Przyjęty zakres przestrzenny opracowania skłania jednak do odstąpienia od rozważań na temat zbiorowości dużych miast w skali ogólnoniemieckiej i zwrócenia szczególnej uwagi na kształtowanie się układu ośrodków wielkomiejskich w Niemczech Wschodnich. Jak zaznaczono, przedmiotem szczególnego zainteresowania jest umiejscowienie dużych miast w strukturach terytorialno-administracyjnych ewoluujących na obszarze byłej NRD po 1990 r. Niezbędnym kolejnym krokiem jest więc wskazanie na specyfikę i kierunki rozwoju tych struktur.

Struktury terytorialno-administracyjne w Niemczech Wschodnich po 1990 r.

Kształt obecnych polityczno-administracyjnych struktur terytorialnych na obszarze byłej NRD jest wynikiem szeregu skomplikowanych reform, zainicjowanych na szczeblu regionalnych podziałów politycznych jeszcze przed wejściem w życie Traktatu Zjednoczeniowego. Na poziomie subregionalnym i lokalnym reformy te miały charakter permanentny, trwały przez całe ćwierćwiecze wschodnioniemieckiej transformacji i do dziś nie zostały zakończone.

Do 1990 r. układ jednostek podziału terytorialnego szczebla regionalnego w Niemieckiej Republice Demokratycznej tworzyło 14 okręgów (*Bezirke*). Jednostki te wprowadzono w 1952 r. w ramach reformy zrywającej z tradycyjnym i „uzasadnionym historycznie” podziałem Niemiec na kraje (*Land*). Okręgi administracyjne NRD, zarówno z uwagi na swoją wielkość, jak i charakter organów władzy, sprzyjały centralizacji państwa i funkcjonowaniu systemu powszechnej kontroli oraz gospodarki nakazowo-rozdzielczej. Przeciętny okręg zajmował powierzchnię 7,7 tys. km² i liczył 1,1 mln mieszkańców (wg stanu w 1985 r.), przy czym różnice w aspekcie wielkości terytorium i liczby ludności w układzie tych jednostek były bardzo znaczące. W skład jednego okręgu wchodziło od 8 do 21 powiatów ziemskich (*Kreis*), od 1 do 4 powiatów grodzkich (*Stadtkreis*) oraz kilkaset gmin (od 358 do 755 jednostek). Warto zwrócić uwagę, że okręgi administracyjne NRD były pod względem wielkości powierzchni i liczby mieszkańców porównywalne z polskimi województwami z lat 1975–1998. Jednak w NRD, w odróżnieniu od Polski, przez cały okres powojenny utrzymywał się trójszczeblowy podział administracyjny (ryc. 1). Organy władz okręgowych, zarówno uchwałodawcze (*Bezirktag*), jak i wykonawcze (*Rat des Bezirkes*), były organami nominalnie autonomicznymi, jednak realnie podporządkowanymi centralnym organom państwa (Dolata, Kaczmarek 2003, Dolata 2008).

W dniu 14 sierpnia 1990 r., a więc jeszcze przed zjednoczeniem obu państw niemieckich, Izba Ludowa NRD uchwaliła ustawę konstytucyjną o utworzeniu krajów w Niemieckiej Republice Demokratycznej (*Verfassungsgesetz zur Bildung von Ländern in der Deutschen Demokratischen Republik*). Na mocy tego dokumentu zmieniono dotychczasowy ustrój NRD, przekształcając ją w państwo federalne, i utworzono sześć krajów związkowych (*Bundesland*), w tym pięć dużych regionów, tj. Brandenburgię (*Brandenburg*), Meklemburgię-Przedpomorze

(*Mecklenburg-Vorpommern*), Saksonię (*Sachsen*), Saksonię-Anhalt (*Sachsen-Anhalt*) i Turyngię (*Thüringen*), a także stołeczny kraj związkowy Berlin, początkowo nieobejmujący zachodniej części tego miasta¹⁹. W wyniku tej reformy doszło *de facto* do reaktywowania krajów związkowych istniejących przed 1952 r.²⁰

Kraje związkowe Niemiec Wschodnich ukształtowano według tradycyjnego modelu, obowiązującego nieprzerwanie w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej. Poza stołecznym Berlinem powołano duże terytorialnie regiony polityczne o przeciętnej powierzchni 21,6 tys. km² i liczbie ludności 3,0 mln (wg stanu w 1989 r.) jako autonomiczne podmioty republiki związkowej o atrybutach suwerennych państw (ryc. 2). Szeroka autonomia krajów związkowych wyraża się przede wszystkim poprzez charakterystykę i kompetencje naczelnych krajowych organów władzy, a także cechy głównych aktów prawnych czy choćby samą nomenklaturę. Mieszkańcy każdego z krajów poprzez wybory powołują własny regionalny parlament jako ciało ustawodawcze (*Landtag*). Wyłania się egzekutywę w postaci rządu krajowego (*Landesregierung*), na czele którego staje premier (*Ministerpräsident*). Parlamenti krajowe uchwalają konstytucję krajową (*Landesverfassung*) oraz cały szereg ustaw (*Gesetze*) z zakresu tzw. ustawodawstwa konkurencyjnego (*konkurrierende Gesetzgebung*), tj. niezastrzeżonego dla ogólnoniemieckich organów związkowych i dotyczącego większości wewnętrznych spraw regionu. W rękach organów krajowych spoczywa zatem znacząca, realna władza.

Wśród prerogatyw, w które wyposażono organy ustawodawcze poszczególnych krajów związkowych, znajduje się m.in. wyłączna kompetencja w zakresie kształtowania wewnętrznych struktur terytorialno-administracyjnych danego regionu. Korzystając ze swojej autonomii, wschodnioniemieckie „landy” już w pierwszych latach transformacji podążyły odrębnymi, acz często zbliżonymi ścieżkami reform podziału administracyjnego będącego spuścizną NRD. W najogólniejszym zarysie reformy te polegały na stopniowej modernizacji podziału terytorium danego kraju na powiaty i gminy poprzez zmniejszanie liczby jednostek terytorialnych, a tym samym na konsekwentnym tworzeniu układu jednostek o większym potencjale społeczno-gospodarczym.

Na szczęblu powiatów pierwsze radykalne reformy przeprowadzono w Brandenburgii w 1993 r. W roku następnym podobne, mniej lub bardziej śmiałe zmiany,

¹⁹ W rodzimej terminologii niemieckojęzycznej funkcjonują określenia *Flächenland* oraz *Stadtstaat*, przy użyciu których dokonuje się podstawowego podziału krajów związkowych na „kraje-regiony” (13 wielkoobszarowych jednostek politycznych, od największej Bawarii po relatywnie mały region Saary) i „kraje-miasta” (Berlin, Brema i Hamburg). Same pojęcia *Flächenland* oraz *Stadtstaat* nie mają przekonujących odpowiedników w języku polskim. Słowo *Flächenland* oznacza dosłownie „[wielko-] powierzchniowy kraj [związkowy]”. Z kolei wierny przekład *Stadtstaat* daje sformułowanie „miasto-państwo”, które jest dla polskiego czytelnika całkowicie mylące w odbiorze charakterystyki struktur terytorialno-administracyjnych współczesnych Niemiec.

²⁰ W 1990 r. nie doszło do wiernego odtworzenia granic krajów sprzed 1952 r., a jedynie ich ogólnego zarysu. Powrót do podziału politycznego z początku lat 50. w dokładnym jego ujęciu zasadniczo nie był możliwy ze względu na zmiany granic powiatów i gmin, które miały miejsce w okresie funkcjonowania NRD. Nie był też on celem samym w sobie. Terytorialne ramy nowych wschodnioniemieckich krajów były przedmiotem wielu konsultacji i „przetargów” w pierwszych miesiącach po zjednoczeniu Niemiec. Kraj związkowy Berlin, w postaci jednostki politycznej obejmującej całe miasto, reaktywowano formalnie 14 października 1990 r.

wprowadzono w życie w pozostałych wschodnioniemieckich krajach, na skutek czego na obszarze byłej NRD ogólna liczba powiatów ziemskich w stosunku do roku 1990 zmniejszyła się ze 191 do 92, zaś liczba miast na prawach powiatu – z 27 do 24. Do 2015 r. na kolejne przebudowy mapy powiatowej zdecydowano się jedynie w Saksonii (1996 i 2008), Saksonii-Anhalt (2007) i Meklemburgii-Przedpomorzu (2011). W efekcie w Niemczech Wschodnich wytworzyła się sytuacja ogromnych różnicowań w zakresie kształtu struktur terytorialno-administracyjnych na szczeblu subregionalnym. Podczas gdy np. w Turyngii powiaty, pomimo przeprowadzenia pewnych reform, pozostały zasadniczo typowymi wspólnotami ponadlokalnymi, w Meklemburgii-Przedpomorzu nadano pojęciu „powiat” zupełnie nowe znaczenie w wymiarze geograficznym²¹.

Równocześnie z reformami systemu powiatów we wschodnioniemieckich krajach prowadzono złożone modernizacje podziałów terytorialnych na szczeblu lokalnym. W poszczególnych regionach realizowano je z różną intensywnością i różnymi metodami. Na obszarach wiejskich jednym z najbardziej charakterystycznych rozwiązań było scalanie małych gmin w tymczasowe, obligatoryjne związki komunalne (np. jednostki typu *Amt* w Brandenburgii i Meklemburgii-Przedpomorzu), które docelowo przekształcano w większe, samodzielne gminy. Jednocześnie znacząco powiększono obszary gmin miejskich poprzez przyłączanie do nich wielu okolicznych gmin wiejskich. W latach 1990–2015 ogólna liczba gmin na terenie byłej NRD (poza Berlinem) zmniejszyła się z 7620 do 2669. W rezultacie średnia wielkość ich powierzchni wzrosła z 14,2 do 40,4 km². W układzie poszczególnych krajów reformy podziału na gminy były jak dotąd najbardziej zaawansowane w Saksonii-Anhalt, gdzie liczbę jednostek zredukowano do 218 (o przeciętnej powierzchni 94 km²), a także w Brandenburgii – do 418 (71 km²). Najbardziej anachroniczny układ lokalnych wspólnot terytorialnych zachował się w Turyngii (849 gmin) oraz w Meklemburgii-Przedpomorzu (755 gmin).

Reformy wewnętrznych struktur terytorialno-administracyjnych, realizowane w okresie transformacji w poszczególnych krajach na obszarze byłej NRD, były z jednej strony naturalnym „odejściem” od typowego dla czasów komunizmu rozdrobnienia organizacji terytorialnej, a z drugiej strony – reakcją na procesy intensywnej depopulacji Niemiec Wschodnich po 1990 r. Reformy te, zwłaszcza na szczeblu ponadlokalnym, pozwoliły „nowym krajom” w wielu wypadkach „wyrzucić” rozwiązania z Niemiec Zachodnich, gdzie w wielu regionach (np. w Nadrenii-Palatynacie) obserwuje się głęboką inercję w tym zakresie.

²¹ W Meklemburgii-Przedpomorzu reforma podziału na powiaty miała jak dotąd najbardziej radykalny przebieg. W 2011 r. na obszarze ponad 23 tys. km² wydzielono jedynie 6 powiatów ziemskich, o powierzchni od 2,1 do 5,5 tys. (!) km², oraz dwa miasta na prawach powiatu (Rostock i Schwerin).

Duże miasta w strukturach terytorialno-administracyjnych Niemiec Wschodnich po 1990 r.

W 1989 r., u progu ponownego zjednoczenia Niemiec i okresu transformacji, na obszarze byłej NRD, poza podzielonym Berlinem, istniało 14 dużych miast, w tym 2 o liczbie ludności ponad 500 tys. (Drezno i Lipsk) i 5 o liczbie ludności od 200 do 500 tys. mieszkańców (Erfurt, Halle, Karl-Marx-Stadt, Magdeburg i Rostock). Aż 12 miast tej grupy leżało na południe od aglomeracji Berlina, w tym 10 ośrodków – na południowy zachód od rzeki Łaby, co miało ścisły związek z ogólnym, specyficznym rozmieszczeniem ludności i działalności gospodarczej w granicach NRD (ryc. 1)²². Należy zauważyć, że do 1990 r. 11 wschodnioniemieckich dużych ośrodków miejskich miało status stolicy okręgu (*Bezirkshauptstadt*). Wśród miast o liczbie ludności ponad 100 tys. jedynie Dessau, Gera i Zwickau miały niższy status miasta na prawach powiatu – powiatu grodzkiego (*Stadtkreis*)²³.

Na skutek reformy terytorialnych struktur polityczno-administracyjnych na szczeblu regionalnym w 1990 r. spośród 14 dotychczasowych okręgowych ośrodków administracyjnych 5 miast uzyskało status stolicy kraju związkowego (*Landeshauptstadt*), natomiast pozostałe 9 „przesunięto w dół” na szczebel subregionalnych (ponadlokalnych) podziałów administracyjnych z nadaniem statusu miasta na prawach powiatu (*Kreisfreie Stadt*). Status regionalnego ośrodka administracyjnego utraciły nawet niektóre miasta o liczbie ludności powyżej 200 tys. mieszkańców (Chemnitz – do 1990 r. Karl-Marx-Stadt, Halle, Lipsk i Rostock)²⁴. Wyborom poszczególnych miast na stolice krajów związkowych towarzyszyły liczne kontrowersje, zwłaszcza w Meklemburgii-Przedpomorzu, gdzie siedzibą władz politycznych stał się Schwerin. W 2011 r. jeden z byłych regionalnych ośrodków administracyjnych z okresu NRD (Neubrandenburg) utracił nawet status miasta na prawach powiatu i stał się gminą miejską z siedzibą władz powiatu ziemskiego Mecklenburgische Seenplatte²⁵.

²² Struktura przestrzenno-funkcjonalna Niemieckiej Republiki Demokratycznej do końca jej istnienia cechowała się specyficznym dychotomicznym podziałem na „przemysłowe południe” i „rolniczą północ”. W 1989 r. w obrębie tzw. sasko-turyńskiego obszaru koncentracji, na który składało się 7 południowo-zachodnich okręgów administracyjnych, skupiało się 65% ogólnej liczby ludności NRD zamieszkałej poza granicami Berlina.

²³ W nawiązaniu do wcześniejszych uwag na temat kształtowania się zbiorowości dużych miast w Niemczech w ujęciu historycznym, na obszarze Niemiec Wschodnich można także wskazać 8 byłych dużych miast. Pierwszą ich podgrupę tworzy 6 niegdyś samodzielnych gmin miejskich, składających się do początku lat 20. XX w. na aglomerację Berlina, tj. Charlottenburg, Lichtenberg, Rixdorf (od 1912 r. Neukölln), Schöneberg (od 1912 r. Berlin-Schöneberg), Spandau, Deutsch-Wilmersdorf (od 1912 r. Berlin-Wilmersdorf). Drugą podgrupę stanowią natomiast saksońskie miasta Görlitz i Plauen, które notowały liczbę ludności na poziomie ponad 100 tys. w pierwszej połowie XX w., po czym ugruntowały swoje pozycje w klasie miast średniej wielkości.

²⁴ Po 1990 r. w Saksonii i Saksonii-Anhalt 3 były regionalne ośrodki administracyjne z lat 1952–1989 (Chemnitz, Halle, Lipsk) przejściowo pełniły funkcję administracyjnego centrum jednostki podziału pomocniczego, tzw. rejencji (*Regierungsbezirk*).

²⁵ Utrata statusu miasta na prawach powiatu przez Neubrandenburg była bezpośrednim następstwem założeń ówczesnie realizowanej reformy powiatowej w Meklemburgii-Przedpomorzu. Autorzy re-

Na skutek długofalowych negatywnych następstw procesów transformacyjnych w latach 1989–2015 doszło do znaczących zmian liczby ludności wschodnioniemieckich miast, w tym miast dużych. Zwłaszcza w pierwszej dekadzie transformacji zaobserwowano intensywną depopulację ośrodków, wywołaną przede wszystkim ujemnym saldem ruchu wędrownego. Głównym rezultatem tych tendencji było uszczuplenie zbiorowości dużych gmin miejskich (o liczbie ludności powyżej 100 tys.) z 14 do 9 jednostek. Od 1989 r. kolejno Dessau (1990), Schwerin (2001), Zwickau (2003), Gera (2009) i Cottbus (2011) przesunęły się do klasy miast średnich. W latach 1989–2015 zmiany liczby ludności 14 gmin, które u progu transformacji miały status dużego miasta, wahały się od –27% (Gera) do +19% (Poczdami) w skali całego okresu. Aż 9 ośrodków odnotowało sumarycznie bezwzględny spadek liczby ludności, w tym 4 – o ponad 20% (tab. 1).

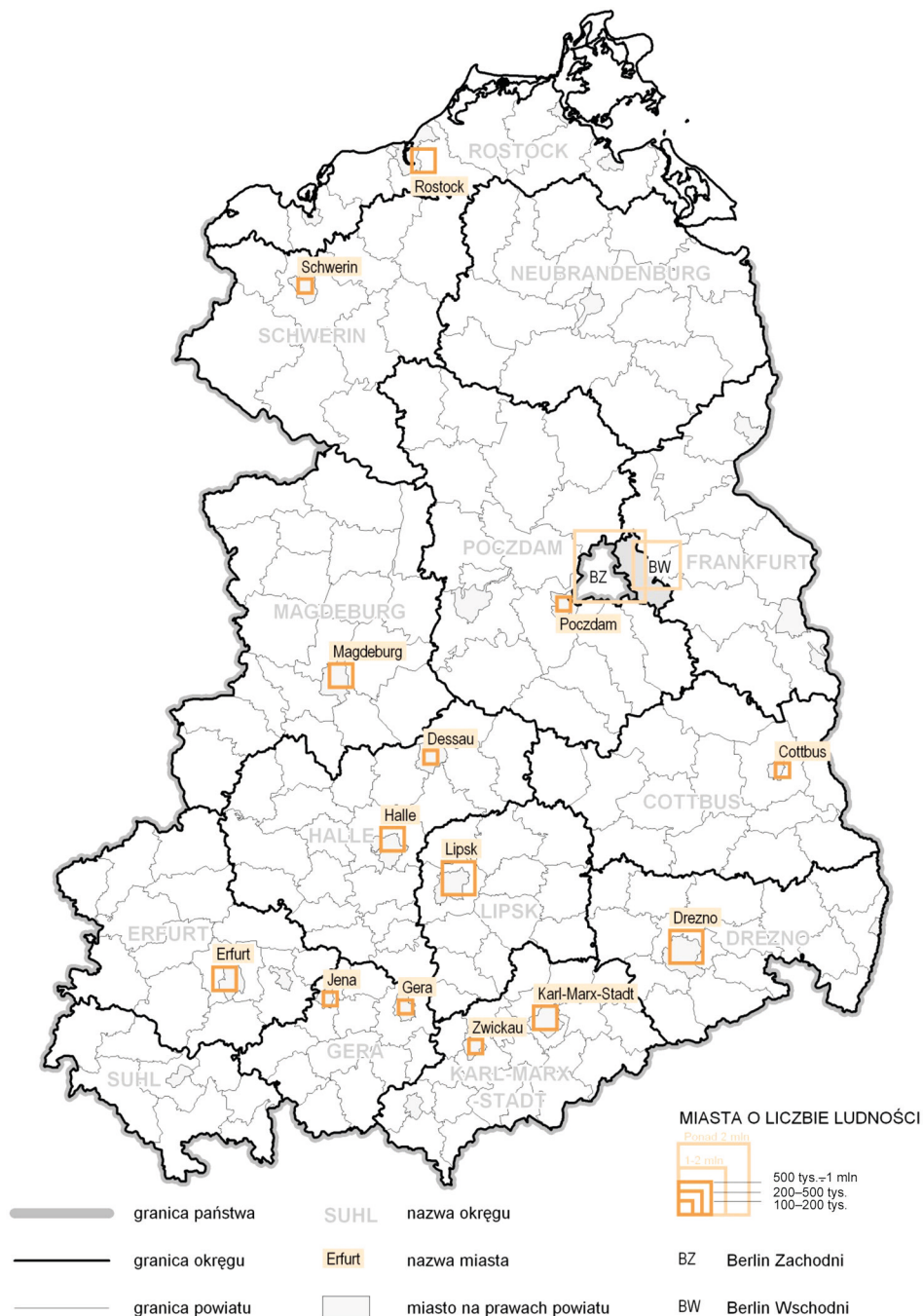
Na fali reform struktur terytorialno-administracyjnych, realizowanych po 1990 r., duże gminy miejskie znacząco zmieniły swoje granice, w wielu wypadkach notując ogromne przyrosty terytorium. Doszło do przeobrażeń, które bez wątpienia należy uznać za wschodnioniemiecki fenomen. Miasto Cottbus zwiększyło swoją powierzchnię o 224%, Erfurt i Lipsk – odpowiednio o 155% i 111%. Swoją areal niemal podwoiły: Poczdami, Gera, Jena, Zwickau i Dessau. Jedynie miasta w Mecklemburgii-Przedpomorzu – Schwerin i Rostock – nie zmieniły w zasadzie swoich granic przez całe ćwierćwiecze transformacji (tab. 1). Postępujące procesy rozwoju przestrzennego dużych gmin miejskich w wielu wypadkach nie były

Tabela 1. Liczba ludności i powierzchnia dużych miast w Niemczech Wschodnich w latach 1989 i 2015

Miasto	Liczba ludności w tys.		Powierzchnia w km ²	
	1989	2015	1989	2015
Chemnitz (d. Karl-Marx-Stadt)	301,9	248,6	129	221
Cottbus	128,9	99,7	51	165
Dessau (-Roßlau)	101,3	82,9	127	245
Drezno	501,4	543,8	226	328
Erfurt	217,0	210,1	106	270
Gera	132,3	96,0	78	152
Halle	230,7	237,0	124	135
Jena	105,8	109,5	59	115
Lipsk	530,0	560,5	141	298
Magdeburg	288,4	235,7	164	201
Poczdami	141,4	167,7	100	188
Rostock	253,0	206,0	176	181
Schwerin	129,2	96,8	130	131
Zwickau	118,9	91,1	57	103

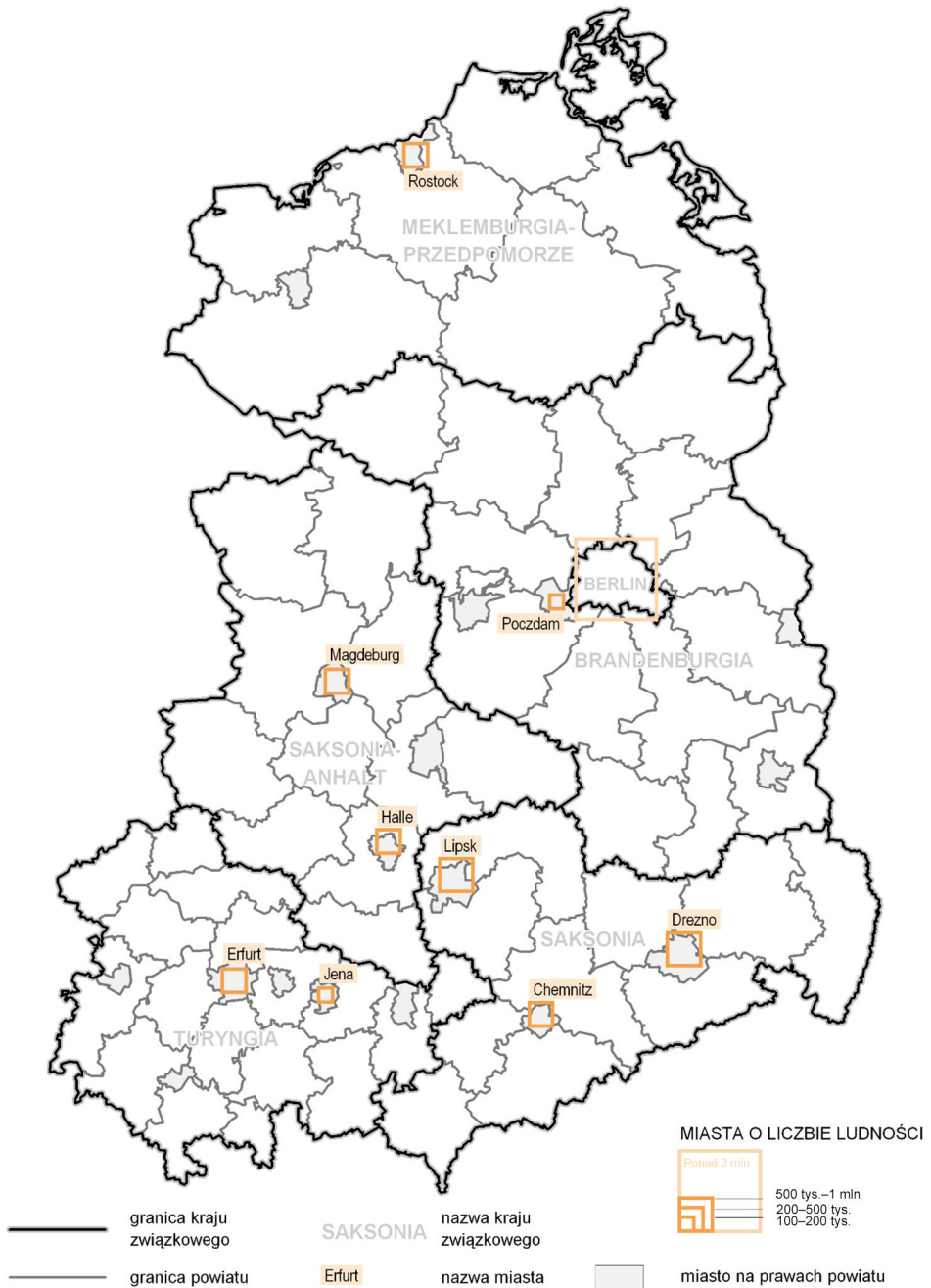
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Federalnego Urzędu Statystycznego oraz urzędów statystycznych krajów związkowych.

formy przyjęły, że status *Kreisfreie Stadt* mogą zachować tylko te miasta, które liczą ponad 100 tys. mieszkańców. W 2011 r. tylko 2 z 6 dotychczasowych miast na prawach powiatu miały liczbę ludności na tym poziomie (Rostock, Schwerin). Wraz z Neubrandenburgiem „degradacja” w strukturze terytorialno-administracyjnej objęła miasta Greifswald, Stralsund i Wismar.

Ryc. 1. Duże miasta na tle struktury terytorialno-administracyjnej NRD w 1989 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *Statistisches Bundesamt* i baz danych przestrzennych.

Ryc. 2. Duże miasta na tle struktury terytorialno-administracyjnej Niemiec Wschodnich w 2015 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt i baz danych przestrzennych.

w stanie zahamować ich depopulacji, tj. powstrzymać spadku ujmowanej w statystykach liczby ludności. W niektórych przypadkach doszło ledwie do stabilizacji sytuacji demograficznej danej jednostki w tym zakresie. Procesy te doprowadziły natomiast do bardzo daleko idącego „rozgęszczenia” struktur miejskich w granicach administracyjnych w aspekcie średniej gęstości zaludnienia. W latach 1989–2015 gęstość ta drastycznie spadła w większości dużych miast. W ośmiu przypadkach wartość wskaźnika liczby mieszkańców na 1 km² powierzchni obniżyła się do poziomu poniżej 1000. W tym kontekście szczególnie wyróżniły się Dessau (po fuzji z pobliskim Roßlau w 2007 r.), Cottbus i Gera, gdzie do 2015 r. gęstość zaludnienia spadła do wartości poniżej 650 mieszkańców na 1 km².

Charakterystykę rozwoju funkcjonalnego i przestrzennego dużych miast Niemiec Wschodnich w okresie transformacji, zwłaszcza w aspekcie zmienności granic gmin miejskich, warto rozwinąć o wnioski płynące z bardziej szczegółowych analiz przeprowadzonych w ramach studiów konkretnych przypadków. Pogłębionym badaniem typu *case study* (*Fallstudie*) objęto miasta reprezentujące trzy podklasy wielkościowe dużych miast, tj. Lipsk, Erfurt i Poczdam²⁶.

Lipsk (*Leipzig*), obok Berlina i Drezna, jest jednym z trzech największych miast Niemiec Wschodnich. W 2015 r. zajmował powierzchnię 298 km² i liczył 560,5 tys. mieszkańców. Ośrodek ten znalazł się w grupie miast dużych jako jedna z pierwszych gmin miejskich w obecnych granicach Niemiec (ponad 100 tys. mieszkańców od 1871 r.)²⁷. Do 1990 r. Lipsk był siedzibą władz bardzo gęsto zaludnionego okręgu (274 osoby na 1 km² w 1989 r.) i wraz z pobliskimi ośrodkami – Halle, Dessau, Leuna i Bitterfeld – stanowił najważniejsze miasto wielkiego zagłębia przemysłowego, którego domeną był przemysł wydobywczy i energetyczny (eksploatacja węgla brunatnego) oraz chemiczny.

W 1990 r. na skutek pierwszych reform terytorialnych, związanych z powrotem do ustroju federacyjnego na dotychczasowym terytorium państwowym NRD, Lipsk znalazł się w granicach kraju związkowego Saksonii (*Freistaat Sachsen*). Pomimo wysokiej rangi pod względem liczby ludności (530 tys.) i wielkiego potencjału gospodarczego miasto utraciło status siedziby polityczno-administracyjnych władz regionu, „przegrywając” w tej sferze rywalizację z Dreznem. Lipsk, zachowując jedynie status miasta na prawach powiatu (*Kreisfreie Stadt*), został zrównany pod względem funkcji administracyjnych ze znacznie mniejszymi ośrodkami wschodnioniemieckimi, nierzadko liczącymi mniej niż 100 tys. mieszkańców.

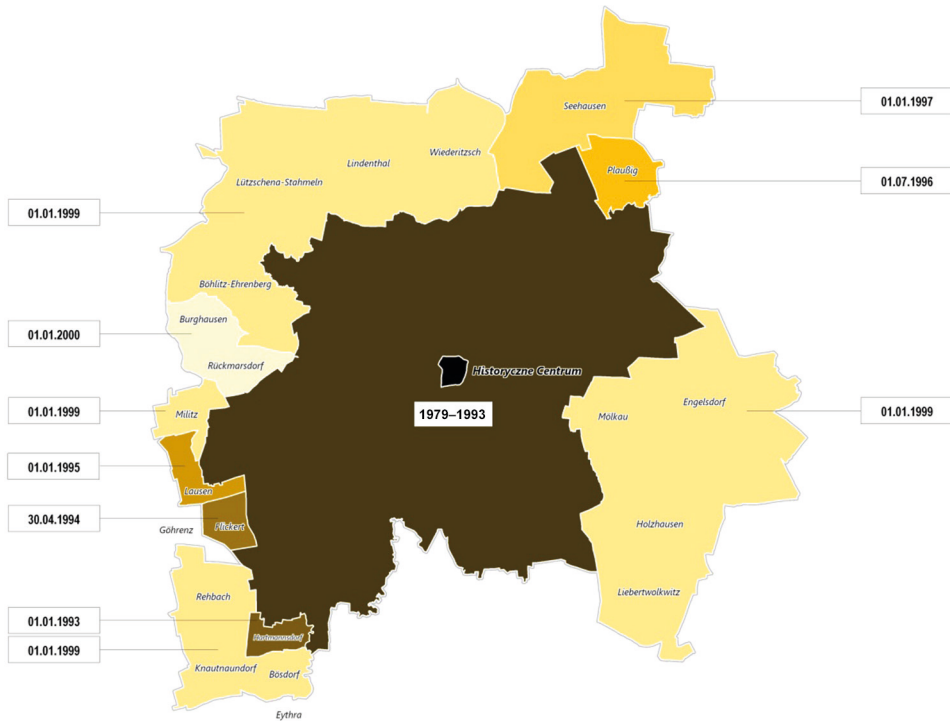
Pierwsze lata transformacji okazały się dla Lipska okresem wielkiego kryzysu demograficznego. Tylko do 1993 r. liczba ludności miasta, funkcjonującego niezmiennie na obszarze ustalonym w 1979 r. (141 km²), obniżyła się do 491 tys. Spadek populacji postępował aż do 1998 r., sięgając poziomu 437 tys. W sensie statystycznym nie zahamowały go nawet pierwsze „pojednoczeniowe” zmiany granic gminy miejskiej, które nastąpiło w latach 1993–1997 kosztem gmin

²⁶ Trzy duże miasta objęte studium przypadków w ramach niniejszego opracowania reprezentują kolejno podklasy: (a) miast o liczbie ludności ponad 500 tys., (b) miast liczących od 200 do 500 tys. mieszkańców i (c) miast zamieszkałych przez mniej niż 200 tys. osób.

²⁷ W 2015 r. Lipsk był dziesiątym największym miastem Niemiec (po Berlinie, Hamburgu, Monachium, Kolonii, Frankfurt nad Menem, Stuttgarcie, Düsseldorfie, Dortmundzie i Essen).

ościennych, częściowo w związku z realizowanymi w Saksonii reformami powiatowymi. W dniu 1 stycznia 1999 r. miało miejsce największe jak dotąd rozszerzenie granic administracyjnych Lipska, które zbiegło się w czasie z podobnymi zmianami w innych dużych miastach regionu (Dreźnie, Chemnitz i Zwickau). Lipsk zwiększył swoją powierzchnię aż o 111 km², tj. o blisko 62% w stosunku do roku poprzedniego (ryc. 3). Jednoczesne wchłonięcie kilkunastu podmiejskich gmin skutkowało nagłym wzrostem liczby ludności miasta o ponad 52 tys. Po 1999 r. doszło już jedynie do nieznacznych korekt granic administracyjnych miasta.

W 2000 r. rozpoczął się okres stabilizacji oraz powolnego rozwoju ludnościowego i gospodarczego Lipska, który w stosunku do początku lat 90. znacznie rozwinął swoją strukturę przestrzenno-funkcjonalną²⁸. W latach 2001–2015 miasto stało się miejscem lokalizacji działalności wielu strategicznych inwestorów, przede wszystkim reprezentujących przemysł motoryzacyjny, dzięki czemu znacząco wzmocniło swój wizerunek jako atrakcyjne miejsce pracy i zamieszkania²⁹.

Ryc. 3. Zmiany granic administracyjnych Lipska w latach 1989–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przestrzennych Staatsbetrieb Geobasisinformation und Vermessung Sachsen.

²⁸ W latach 1989–2001 wartość wskaźnika gęstości zaludnienia dla miasta Lipska, mierzona liczbą mieszkańców na 1 km², spadła z 3759 do 1657.

²⁹ W Lipsku działają m.in.: Porsche Leipzig GmbH (od 2002 r.; 4 tys. pracowników i 72 mln euro obrotu w 2016 r.) oraz BMW Werk Leipzig (od 2005 r.; 5,2 tys. pracowników w 2016 r.).

Do końca 2015 r. liczba mieszkańców Lipska wzrosła do poziomu 560 tys. mieszkańców.

Wiele wskaźników, zarówno demograficznych, jak i gospodarczych, wyraźnie potwierdza fakt, że Lipsk, mimo utraty ważnych funkcji polityczno-administracyjnych w 1990 r., ostatecznie przezwyciężył kryzys pierwszej dekady transformacji i notuje obecnie wyraźny rozwój lokalnych struktur. Wydaje się, że jednym z najważniejszych czynników tego rozwoju są korzyści skali i aglomeracji w połączeniu z bardzo dobrym usytuowaniem na skrzyżowaniu korytarzy transportowych łączących Berlin z Norymbergą i Monachium oraz Drezno z miastami Dolnej Saksonii (Hanower) i konurbacją Zagłębia Ruhry.

Drugim ośrodkiem, objętym analizą w ramach studium przypadków, jest turyńskie miasto Erfurt. Wraz z miastami Chemnitz, Halle, Magdeburg i Rostock tworzy ono „średnią” podklasę dużych wschodnioniemieckich miast o liczbie ludności w przedziale 200–300 tys. W 2015 r. Erfurt rozciągał się na powierzchni 270 km², skupiając 210,1 tys. mieszkańców. Poziom 100 tys. mieszkańców miasto osiągnęło po raz pierwszy w 1906 r., a zatem w okresie późnej industrializacji i wielkiej koniunktury gospodarczej w cesarskich Niemczech, poprzedzającej wybuch I wojny światowej. W latach 1952–1990 Erfurt, podobnie jak Lipsk, był ośrodkiem administracyjnym okręgu, a zarazem najważniejszym ośrodkiem liniowej, policentrycznej struktury osadniczej rozciągającej się na przedpolu Lasu Turyńskiego (*Thüringer Wald*), na którą składały się także miasta Eisenach, Gotha, Weimar, Jena i Gera. O specyfice działalności gospodarczej na tym obszarze decydował przemysł precyzyjny (Jena) oraz motoryzacyjny (Eisenach).

W 1990 r., w związku z restytucją kraju związkowego Turyngii, Erfurt odzyskał utracony w 1952 r. status stolicy „landu”, nie mając konkurencji ze strony innych gmin miejskich w regionie³⁰. W chwili zjednoczenia Niemiec miasto to miało już bardzo ugruntowaną, silną pozycję najważniejszego centrum społeczno-gospodarczego południowo-zachodniej części Niemiec Wschodnich. Niezależnie od tego, podobnie jak niemal wszystkie miasta na obszarze byłej NRD, Erfurt po 1990 r. wszedł w fazę wyraźnej depopulacji. Do 1993 r. liczba mieszkańców miasta, zajmującego wówczas 106 km², zmniejszyła się z 217 tys. do 201 tys. Jednak już w 1994 r., w związku z rozległymi zmianami relatywnie anachronicznej struktury terytorialno-administracyjnej Turyngii, doszło do bezprecedensowego rozszerzenia obszaru Erfurtu. W trzech etapach włączono w granice miasta aż 18 pobliskich gmin, przez co jego areał zwiększył się o 154% (!), tj. do 163 km² (ryc. 4). Warto zauważyć, że podobne, acz nieco mniej radykalne zmiany objęły także inne większe miasta regionu, w tym Gerę i Jenę. W efekcie na przedpolu

³⁰ Kraj związkowy Turyngii (*Land Thüringen*) powstał w 1920 r. poprzez połączenie licznych, niewielkich jednostek politycznych, w tym m.in. Sachsen-Weimar-Eisenach, Sachsen-Meiningen, Sachsen-Altenburg, Sachsen-Gotha, Schwarzburg-Rudolstadt, Schwarzburg-Sondershausen. Początkowo stanowił on rozczłonkowane terytorium z licznymi enklawami i eksklawami. Jego stolicą był Weimar. Sam Erfurt do II wojny światowej znajdował się formalnie w granicach Prus, a do kraju Turyngii został włączony dopiero w 1945 r.

Ryc. 4. Zmiany granic administracyjnych Erfurtu w latach 1989–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przestrzennych *Landesamt für Vermessung und Geoinformation des Freistaats Thüringen*.

Lasu Turyńskiego doszło do swoistego „geograficznego zbliżenia” największych gmin miejskich³¹.

Reforma administracyjna w Turyngii w 1994 r., mimo wielkiego jej rozmachu i bardzo korzystnego przebiegu dla Erfurtu, nie znalazła jednak wyraźnego odzwierciedlenia w dalszym rozwoju demograficznym tego ośrodka. Liczba mieszkańców miasta po jednorazowym wzroście o 13 tys., tj. o około 6% w stosunku do stanu w roku 1993, aż do 2002 r. nadal spadała do poziomu nieco poniżej 200 tys. Dopiero w latach kolejnych nastąpił zauważalny, acz bardzo nieznaczny przyrost populacji. Pomimo to do 2015 r. Erfurt nie osiągnął liczby mieszkańców z początku okresu transformacji. Wielkie rozszerzenie obszaru administracyjnego Erfurtu w 1994 r. pociągnęło natomiast za sobą drastyczny spadek gęstości zaludnienia w mieście (spadek wartości wskaźnika z 2048 do 778 osób na 1 km²), które w strefie peryferyjnej stało się jednostką bardzo słabo zurbanizowaną. Wiele osiedli (*Ortsteile*), położonych zwłaszcza w zachodniej części miasta, zachowało swój wybitnie wiejski charakter, zarówno pod względem fizjonomicznym, jak i funkcjonalnym.

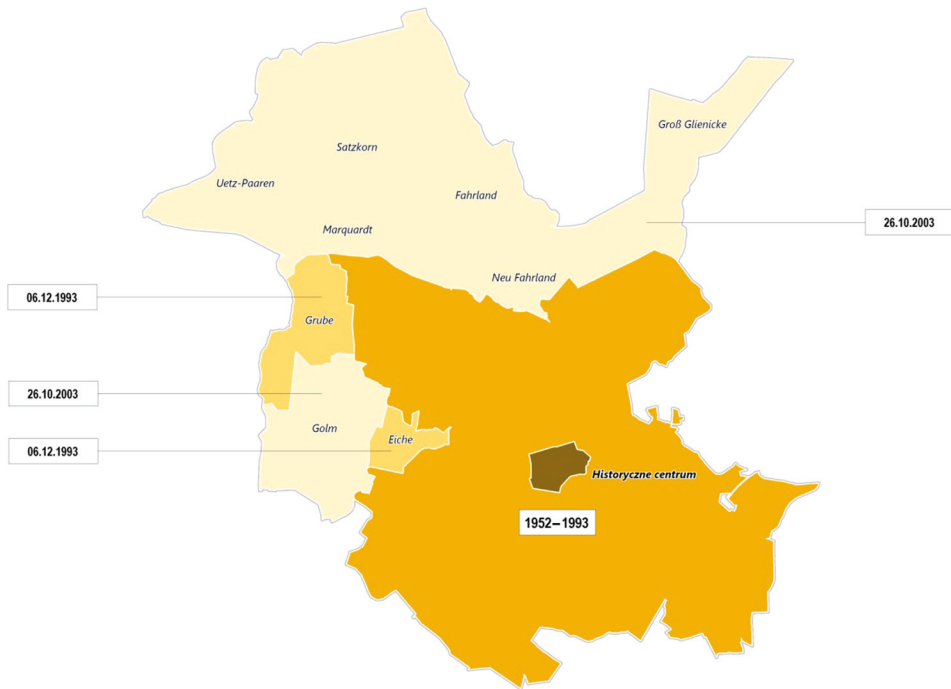
³¹ Po turyńskiej reformie powiatowej z 1994 r. granice administracyjne Erfurtu i Weimaru dzieli jedynie wąski pas terenu (gminy Niederrimmern i Oltstedt am Berge) o szerokości zaledwie 4,3 km, chociaż historyczne centra obu miast oddalone są od siebie 21 km w linii prostej.

W okresie transformacji Erfurt, pomimo pełnienia ważnych funkcji polityczno-administracyjnych, w odróżnieniu od Lipska jak dotąd nie wkroczył w fazę wyraźnego potransformacyjnego rozwoju społeczno-gospodarczego. Umiarkowanie korzystne położenie w sieci transportowej a także brak wielkich, strategicznych inwestorów, należy postrzegać jako główne przyczyny faktycznej demograficznej i ekonomicznej stagnacji ośrodka.

Listę dużych wschodnioniemieckich miast, objętych analizą w ramach studium przypadków, zamyka brandenburski Poczdam (*Potsdam*). Licząc 168 tys. mieszkańców (wg danych z 2015 r.) miasto to, obok Jeny, stanowi podklasę najmniejszych dużych miast na obszarze byłej NRD (o liczbie ludności w przedziale 100–200 tys.). Poczdam rozwinął się do postaci znaczącego ośrodka miejskiego dopiero w XVIII w., w okresie tzw. absolutyzmu oświeconego, jako miasto rezydencjalne władców Prus z dynastii Hohenzollernów. Mimo koncentracji wielu funkcji polityczno-administracyjnych właściwych stolicy państwa, Poczdam od początku swojego istnienia funkcjonował „w cieniu” Berlina. Społeczno-gospodarcza przewaga największego miasta Prus nad Poczdamem narastała wraz z postępem industrializacji i związanych z nią procesów dynamicznej urbanizacji. W 1920 r., po wejściu w życie ustawy o utworzeniu nowej gminy miejskiej Berlina (*Gesetz über die Bildung einer neuen Stadtgemeinde Berlin*), oba miasta stały się bezpośrednimi sąsiadami³². W związku z takim kierunkiem rozwoju struktury terytorialno-administracyjnej aglomeracji berlińskiej Poczdam został ostatecznie naznaczony „piętnem” miasta-satelity, jednakże mimo tej roli w roku 1939 osiągnął liczbę 100 tys. mieszkańców. Po 1945 r., na skutek podziału politycznego Berlina, specyfika położenia Poczdamu jeszcze bardziej się pogłębiła. Miasto znalazło się w bezpośrednim sąsiedztwie eksklawy Berlina Zachodniego (dzielnicy Zehlendorf należącej do amerykańskiego sektora administracyjnego), będąc jednocześnie siedzibą radzieckich władz wojskowych wysokiego szczebla. W latach 1952–1990 Poczdam był ośrodkiem administracyjnym okręgu poczdamskiego, obejmującego środkowo-zachodnią część historycznej Brandenburgii. Przez cały ten okres, a także w pierwszych trzech latach transformacji pojedynczeniowej, miasto funkcjonowało na obszarze 100 km², z czego znaczną część stanowiły akweny śródlądowe (system rzeczny Haweli) i tereny zieleni, w tym słynny barokowy zespół pałacowo-parkowy Sanssouci.

W 1990 r. Poczdam uzyskał status stolicy największego wschodnioniemieckiego kraju związkowego – Brandenburgii (29,7 tys. km²), obejmującego oprócz terytorium byłego okręgu poczdamskiego także dawny okręg frankfurcki, większość okręgu Cottbus oraz fragmenty okręgów Neubrandenburg i Schwerin. Ponownie zjednoczony Berlin stał się zaś paradoksalnie eksklawą leżącą

³² Jeszcze w latach 1737–1825 Berlin niezmiennie funkcjonował w granicach określonych tzw. Murzem Akcyzowym (*Akzisemauer*) i zajmował powierzchnię zaledwie 13,3 (14,0) km². W 1841 r. obszar miasta sięgał już 35,1 km², w 1861 r. – 59,2 km², zaś w 1915 r. wzrósł do 65,7 km². Z dniem 1 października 1920 r. na mocy ustawy o utworzeniu nowej gminy miejskiej Berlina (*Gesetz über die Bildung der neuen Stadtgemeinde Berlin*) stolica Niemiec objęła obszar o łącznej powierzchni 878,1 km². Na podstawie jednego zaledwie aktu prawnego włączono do Berlina 7 okolicznych miast (Spandau, Köpenick, Charlottenburg, Schöneberg, Neukölln, Wilmersdorf i Lichtenberg), 59 gmin wiejskich i 27 majątków ziemskich.

Ryc. 5. Zmiany granic administracyjnych Poczdamu w latach 1989–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przestrzennych *Landesvermessung und Geobasisinformation Brandenburg*.

w centrum rozległego regionu zarządzanego z relatywnie niewielkiego miasta, które pod względem przestrzenno-funkcjonalnym stanowiło składową berlińskiej aglomeracji.

Przez pierwsze 12 lat okresu transformacji gmina miejska Poczdami nie rozwijała się przestrzennie³³. Jednocześnie w okresie tym notowano wyraźny spadek liczby ludności z poziomu 141 tys. do 131 tys. Przełom w tym zakresie przyniósł rok 2003, w którym na fali ogólnobrandenburskiej reformy komunalnej (*Gemeindegebietsreform*) poszerzono obszar miasta o 7 gmin wiejskich przyległych doń głównie od północy³⁴. Na skutek tych zmian powierzchnia Poczdami zwiększyła się aż o ponad 71% w stosunku do roku poprzedniego, tj. o 78 km² (ryc. 5).

³³ Wyjątek stanowiło włączenie w granice miasta dwóch wsi (Grube i Eiche) o łącznej powierzchni zaledwie 9,3 km², zamieszkałych przez około 600 osób w 1993 r. Zmiany te miały związek z reformą powiatową w Brandenburgii, której skutkiem była daleko idąca redukcja liczby powiatów i miast na prawach powiatu.

³⁴ Gminna reforma terytorialna w Brandenburgii w 2003 r. była ukierunkowana na likwidację obligatoryjnych, tymczasowych związków komunalnych (*Ämter*), zrzeszających głównie niewielkie gminy jednowioskowe, i tworzenie większych gmin obejmujących wiele miejscowości. Reforma ta opierała się zasadniczo na sześciu ustawach parlamentu krajowego oraz na dobrowolnych porozumieniach zawieranych pomiędzy poszczególnymi gminami z mocą obowiązującą od 26 października 2003 r. Konkretnie rozwiązania odgórne w licznych przypadkach napotkały na zdecydowany

Rozwój terytorialny Poczdamu w 2003 r. zbiegł się w czasie ze zmianą negatywnej dotąd tendencji demograficznej, choć trudno wskazać jednoznaczną zależność pomiędzy tymi zjawiskami. Miasto weszło w fazę przyrostu rzeczywistego liczby ludności, notując największą wśród wszystkich dużych miast Niemiec Wschodnich dynamikę w tym zakresie (wzrost o 16% w latach 2003–2015). W 2015 r. Poczdam osiągnął liczbę 168 tys. mieszkańców, znacznie przewyższając poziom z początku okresu transformacji. Wyraźny rozwój społeczno-gospodarczy miasta po 2003 r. był pochodną wielu czynników. Na korzyści związane z utrzymaniem ważnych funkcji politycznych i administracyjnych z pewnością nałożyły się te związane ze „statusem” drugiego, największego składnika aglomeracji Berlina, ze wszystkimi walorami położenia w centrum berlińsko-brandenburskiego stołecznego regionu metropolitalnego. Poczdam jest ponadto ważnym centrum kultury, nauki. W mieście działa uniwersytet, który w roku akademickim 2016/2017 skupiał 20,4 tys. studentów. Szczególne znaczenie dla rozwoju ośrodka w kontekście funkcji turystycznych ma ponadto status historycznego centrum wraz z przyległym krajobrazem kulturowym, które w 1990 r. zostało wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury i Przyrody UNESCO.

Podsumowanie

W pierwszym ćwierćwieczu postsocjalistycznej transformacji w Niemczech Wschodnich doszło do istotnych i różnorodnych zmian obejmujących zbiorowość dużych miast. Przed wszystkim znacząco zmniejszyła się liczebność tych ośrodków w konsekwencji długofalowych, negatywnych następstw przeobrażeń społeczno-gospodarczych. Szczególne znaczenie miał w tym względzie wywołany bezrobociem strukturalnym odpływ ludności do regionów zachodnioniemieckich, który skutkował depopulacją o bezprecedensowej skali. W latach 1990–2015 większość dużych gmin miejskich notowała wyraźne spadki liczby ludności.

Na typowo społeczno-gospodarcze, nowe uwarunkowania rozwoju dużych miast na obszarze byłej NRD nałożyły się uwarunkowania natury polityczno-administracyjnej. Powrót do struktur terytorialnych typu związkowego skutkował z jednej strony wzmocnieniem funkcji polityczno-administracyjnych niektórych dużych miast, z drugiej zaś strony wiązał się ze swoistą „degradacją” pozostałych ośrodków tej klasy wielkościowej. Liczne i złożone reformy podziałów terytorialnych na szczeblu ponadlokalnym i lokalnym umożliwiły jednakże znaczny rozwój przestrzenny dużych gmin miejskich. To z kolei pozwoliło, w dużej mierze pozornie, „wyhamować” ich wyludnianie się. Względna stabilizacja demograficzna dużych miast wiązała się równocześnie z wyraźnym przekształceniem ich struktury przestrzenno-funkcjonalnej w obrębie granic administracyjnych.

Podjęte w ramach opracowania studia przypadków wskazują na fakt, że rozwój ludnościowy dużych wschodnioniemieckich miast, będący w dużej mierze funkcją

opór społeczności lokalnych, które miały utracić komunalną samodzielność. Większość zaskarżonych rozstrzygnięć została jednak odrzucona przez Krajowy Sąd Administracyjny Brandenburgii.

ich rozwoju społeczno-gospodarczego, nie wiązał się bezpośrednio z uwarunkowaniami wynikającymi z koncentracji najważniejszych funkcji polityczno-administracyjnych. Nieco większe znaczenie miały w tym względzie zmiany struktur terytorialno-administracyjnych na szczeblu lokalnym, jednak i one nie jawią się jako kluczowe. Jak pokazują przykłady Lipska, Erfurtu i Poczdamu, pierwszoplanową rolę wśród czynników rozwoju miast należy raczej przypisać samemu ich położeniu oraz korzyściom urbanizacji i aglomeracji. Zmienność terytorialnych struktur polityczno-administracyjnych, mająca swoje odzwierciedlenie w zmienności funkcji miast, ale także ich ewolucji terytorialnej, należy więc postrzegać jako jeden z wielu czynników determinujących współczesne tendencje rozwojowe dużych gmin miejskich w Niemczech Wschodnich.

Literatura

- Barnick O. 2008. Die schrumpfende Stadt und das Modell der europäischen Stadt. VDM Verlag Dr. Müller e. K., Saarbrücken.
- Bähr J., Jentsch C., Kuls W. 1992. Bevölkerungsgeographie. de Gruyter, Berlin–New York.
- Bertram H., Kollmorgen R. 2001. Die Transformation Ostdeutschlands. Berichte zum sozialen und politischen Wandel in den neuen Bundesländern. Leske + Budrich, Opladen.
- Czyż T. 2016. Metoda wskaźnikowa w geografii społeczno-ekonomicznej. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 34: 9–19.
- Dolata M. 2008. Zmiany struktur-terytorialno-administracyjnych w niemieckich krajach związkowych położonych przy granicy z Polską. [W:] S. Dołzbłasz, A. Raczyk (red.), *Europa bez granic – nowa jakość przestrzeni*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 4: 157–165, Wrocław.
- Dolata M., Kaczmarek T. 2003. Zmiany podziału terytorialno-administracyjnego Niemiec Wschodnich w latach 1990–2002. *Czasopismo Geograficzne*, 74, 1–2: 39–57, Wrocław.
- Hannemann C. 2003. Schrumpfende Städte in Ostdeutschland – Ursachen und Folgen einer Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum. [W:] *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 28: 16–23.
- Heineberg H. 2006. *Stadtgeographie*. 3. Auflage. Schöningh, Paderborn.
- Kollmorgen R. 2005. *Ostdeutschland. Beobachtungen einer Übergangs- und Teilgesellschaft*. VS-Verlag, Wiesbaden.
- Kollmorgen R. 2009. Umbruch ohne Revolution? Beitritt statt Transformation? Zur Deutung des ostdeutschen Wandels seit 1989 im mittelosteuropäischen Kontext. *Berliner Debatte Initial*, 20, 4: 90–103.
- Körösi M. 1887. Propositions pour arriver à une comparabilité internationale des ouvrages de recensement, *Bulletin de l'Institut international de statistique*, 2, 1: 212. Rome.
- Lang T., Tenz E. 2003. Von der schrumpfenden Stadt zur Lean City. Prozesse und Auswirkungen der Stadtschrumpfung in Ostdeutschland und deren Bewältigung. *Dortmunder Vertrieb für Bau- und Planungsliteratur*, Dortmund.
- Loest E. 2009. Die Unvollendete. Warum die 1989er Revolution nicht ganz gelungen ist. *Die Zeit*, 46, 5.11.2009: 45.
- Schroeder K. 2006. *Die veränderte Republik. Deutschland nach der Wiedervereinigung*. Bayerische Landeszentrale für politische Bildung, München.
- Schwenk H. 2002. *Lexikon der Berliner Stadtentwicklung*. Haude & Spener, Berlin.
- Wiesenthal H. 1999. *Die Transformation der DDR. Verfahren und Resultate*. Bertelsmann Stiftung, Gütersloh.
- Winkler H.A. 2000. *Der lange Weg nach Westen*. T. 2. *Deutsche Geschichte vom „Dritten Reich“ bis zur Wiedervereinigung*. C.H. Beck, Monachium.
- Zwahr H. 2000. Die 89er Revolution in der DDR. [W:] P. Wende (red.), *Große Revolutionen der Geschichte: Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. Beck, München, s. 357–374.

Large cities in the territorial-administrative structures of East Germany. Changes of administrative functions and city borders after 1990

Abstract: The paper aims to characterize the large cities in East Germany in the field of their positioning in territorial-administrative structures, shaped on area of former German Democratic Republic in the transformation period. This characteristic is based on dynamic analysis in special view of status (position) changeability of the cities in two aspects, i.e. in the aspect of administrative functions (functional aspect) and in the aspect of city borders transformation (spatial aspect). The presented research is focused on designation of main contemporary development tendencies in the large cities group in context of evolving territorial organization in the East-German federal states (Lands) and in the light of social-economic, transformational development factors and barriers.

Key words: East Germany, large city, territorial-administrative structures, transformation changes